

УДК [811.161.2'373:238]"15/17"
<https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2021.232676>

Юрій Осінчук*

ЛЕКСИКА, ПОВ'ЯЗАНА З РЕЛІГІЙНИМИ ВЧЕННЯМИ ТА ВІРОСПОВІДАННЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVIII ст.

У статті на матеріалах українських історичних словників у діахронному аспекті досліджено лексику, пов'язану з релігійними вченнями, віросповіданнями та найменуваннями осіб за їх ставленням до тієї чи тієї релігії. Основну увагу звернено на етимологічний аналіз цих назв, який полягав передовсім у з'ясуванні їхнього семантичного етимона. Установлено, що генетично слова досліджуваної групи не є однорідними, оскільки до її складу входять різні за походженням лексеми (грецизми, церковнослов'янізми, латинізми, полонізми). Деякі лексеми виступають як стрижневі компоненти різних стійких і лексикалізованих словосполучень.

Ключові слова: віра; історичний словник; лексика; писемна пам'ятка; семантика; словосполучення.

Osinchuk Yurii. Lexicon related to religious teachings and religions in the ukrainian language of the 16th – 18th centuries.

In the article religious vocabulary is studied in the diachronic aspect based on the material of different genres and different styles of Ukrainian written monuments of the 16th – 18th centuries (act books of city governments, city and provincial courts, village councils, privileges, land lustration, books of income and expenditure, wills, deeds, descriptions of castles, universals of hetman offices, documents of church and school brotherhoods, chronicles, works of religious, polemical and fiction literature, monuments of scientific and educational literature, liturgical literature, epistolary heritage, etc.), included in the sources «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century», «Mapping of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language», edited by Ye. Tymchenko and their lexical card indexes, which are stored in the Department of the Ukrainian language of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv). In particular, names related to religious teachings, religions, and names of persons according to their attitude to a particular faith or religion are reviewed. The article focuses on the etymological analysis of religious names, which was primarily focused on the clarification of their semantic etymon. It has been established that the words of the studied lexico-semantic group are not genetically homogeneous, as it includes tokens of different origins, including borrowings from the Greek language, Church Slavonic, Latin, Polonism, etc. Some Church Slavonic names originated as a semantic calque from Greek words. It is observed that the semantic history of some studied words in the Ukrainian language dates back to the early monuments of the Kyivan Rus period. The historical fate of names associated with religious teachings and religions is not the same. Mostly, these names have survived in the modern Ukrainian literary language and liturgical practice. Others were archaized or preserved in Ukrainian dialects. In some religious names, there are vivid features of the Ukrainian language of the 16th – 18th centuries. It has been found that some of the studied tokens act as core components of various two-membered or three-membered stable and lexicalized phrases.

Keywords: faith; historical vocabulary; lexicon; written monument; semantics; phrases.

Невід'ємною частиною лексичної системи української писемно-літературної мови XVI – XVIII ст. є слова, пов'язані з релігією та віросповіданнями. Маючи понад тисячолітню історію фонетичних і семантичних змін, ці мовні одиниці відображають різні аспекти духовного життя людини – християнську віру, морально-етичне виховання, звичаї, обряди, ритуали, вірування тощо. У межах цього пласту лексики виокремлюємо мікрогрупу назв, пов'язаних із релігійними вченнями, віросповіданнями та найменуваннями осіб за їх ставленням до віри чи релігії.

* Юрій Осінчук, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна); e-mail: osinchuk@gmail.com.

В українському мовознавстві зацікавлення релігійним стилем і його лексикою помітно зросло від початку 90-х років ХХ ст. У низці наукових праць досліджено окремі лексико-семантичні групи й класи релігійних слів у діяхронному й синхронному аспектах [Бібла 1997; Бочарова 1999; Ворона 2014; Ковтун 2006; Мирончук 2014; Осінчук 2009; Осінчук 2019; Пишна 2016; Піддубна 2000; Пуряєва 2001 та ін.].

У цій статті проаналізуємо лінгвістичний склад, семантичну структуру та походження сакральних назв, пов'язаних із релігійними вченнями та віросповіданнями, засвідчених у писемних пам'ятках XVI–XVIII ст., які увійшли до корпусу джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷), «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка (ІСУЯ) та лексичних картотек цих словників, які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Поняття віри реалізує насамперед абстрактна праслов'янська лексема *víra*, яку з певними фонетичними змінами зберегли більшість слов'янських мов (псл. *věra* < **vĕra*; – споріднене з ав. *var-* 'вірити', *varəna-* 'віра'; пор.: рос., бр. *véra*, п. *wiara*, ч. *víra*, слц. *viera*, вл., нл. *wĕra*, болг. *вяра*, слн. *věra*) (ЕСУМ I, с. 402). Слово *víra* позначає один із поширених концептів картини світу. Дослідники вказують на те, що в мовній свідомості української нації, і не тільки української, концепт «віра» є фундаментальним, «оскільки віра є однією з найважливіших моральних цінностей людства» [Гошовська 2016, с. 1].

У старослов'янській мові лексема *vъra*, окрім свого основного абстрактного значення 'віра' (гр. *πίστις* 'віра, довіра' (ГРС, с. 1004)), розвинула спеціальне – 'віра, релігія', що відповідає гр. *θρησκεία* (ССЯ I, с. 377).

У текстах киеворуського періоду досліджуваний іменник мав розгалужену семантику. Для прикладу, давньоукраїнські пам'ятки, зокрема «Изборник Святослава» 1073 року, «Изборник Святослава» 1076 року та «Слово о законѣ и благодати» Іларіона, фіксують його з такими значеннями: 'віра, істина, правда' (Ср. I, с. 490; СЛРЯ II, с. 79); 'релігія' (Ср. I, с. 490); 'віра в Бога, релігійне почуття' (СДРЯ II, с. 299); 'християнська віра' (Ibid., с. 300); див. ще: прислівник *vъроу* 'з вірою; щиро; без сумніву' (Ibid., с. 299) та стійке словосполучення *ати vъроу* 'вірити, повірити' (Ibid.).

В українській мові XVI–XVIII ст. слово *vъra* та його живомовні фонетичні варіанти *vera* (вживання *e* на місці наголошеного *ъ* у північноукраїнських говорах) [Лесів 2016, с. 76] та *vira* (вимова *ъ* як *u* (*i*) в південно-східних і південно-західних говорах [Передрієнко 1979, с. 100] вживалося як багатозначне. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» автор словникової статті **ВЪРА** Р. Керста виокремила дев'ять значень (із підзначеннями) цього слова. В «Історичному словнику українського язика» за редакцією Є. Тимченка зареєстровано 7 його значень.

Серед значень досліджуваного слова наведено ті, що виражають спеціальну богословську семантику, засвідчену в різножанрових писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. Це, зокрема: 'релігійні переконання в існуванні Бога, інших надприродних сил': а внь рекль еи. доч¹ко боудь доброй надѣи вѣра твоа тебе здоровою оучинила // иди собѣ с миромь. 1556–1561 ПЄ¹ 251 зв.–252; Таа вѣра и побо(ж)но(ст) ма(т)ѳеєва, та(к) борзо г(с)дѣ бѣ приє(м)ною ста́ласа, же

¹ Умовні скорочення цитованих джерел із СУМ¹⁶⁻¹⁷ та КСУМ¹⁶⁻¹⁷ див.: (СУМДж¹⁶⁻¹⁷).

зара(з) г(с)дь... зна(к) и свѣдо(ц)тво того показаль. серед. XVII ст. Кас. 50 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 145–146).

Окрім того, у проповідницькому тексті XVII ст. слово *вѣра* набуло й образного значення: Бързо теѡи Цр̄квь Бѣ мила є(ст), не таа котораа мѣрами єсть вбварована, але котораа Вѣроу є(ст) угорожена. Київ, 1625 Злат. Н. 129 (Ibid., с. 146). Семантичний обсяг досліджуваної лексеми розширює зафіксоване в тогочасній лексикографічній праці переносне значення ‘твердиня’: Гора: метаф. Вѣра. 1627 ЛБ 27 (Ibid.). У межах цього значення із семантикою ‘(бути впевненим у своїх релігійних поглядах і переконаннях) вірити’ в богословсько-релігійних і полемічних текстах засвідчено стійке словосполучення *вѣру мати* (*мѣти*) та його варіант *мати* (*имати, мѣти, имѣти*) *вѣру*; напр.: имѣйте оубо вѣрѣ і надеждѣ в бга жива крѣпкѣ и непоколѣбимѣ. до 1596 Виш. Кн. 262 зв.; а(л)бо если бы вѣри не мѣль теѡи дви(д) цр̄ь и Пр(о)ркѣ; такѡвѣю жѣ вѣрѣ дѡбрѣю мѣль; в воскресенію нашемѣ вбщемѣ. Чернігів, 1646 Перло 146 зв. (Ibid.); Тогда Іосифѣ имивѣ вѣру, сталь пилно безпеченѣ. XVIII ст. Пам. укр. м.² II, 124 (КІСУЯ).

Матеріал історичних словників цього періоду дає підстави для твердження, що лексему *вѣра* в українській мові XVI–XVIII ст. найчастіше використовували зі значенням ‘те або інше релігійне вчення; віросповідання’: якої же праці ... и накладѣ петрѣ могила митрополитѣ на тѡе наложилѣ незличѡнно ... покі вбновилася зновѣ цр̄ко(в) стѣи соѣѣи на слѡвѣ и застѣпленіє правѡвѣрны(м) на посрамленіє нечестивымѣ и в(т)стѣпнико(м) православныа вѣры. 1509–1633 Остр. л. 131; И ѡмерѣ боронячи Мира ѡчистого, За што ѡзичѣ мѣ Твѡрче Нѣа вѣчистого, Якѣ Рєвнителю вѣры Бл̄гочестивои: В которой билѣ вихованѣ з мѡлодости своєи. Київ, 1622 Сак. В. 48 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 146); Єсть много блюзнѣрцевѣ на стую вѣру хрстову и на самого Сна Бжого. XVIII ст. Пам. укр. м. IV, 293 (КІСУЯ).

У різножанрових писемних пам’ятках української мови XVI–XVIII ст. семантику, яка стосується теологічної сфери, акумулюють в собі численні стійкі словосполучення із компонентом *вѣра*. Наприклад, семантичний ряд, пов’язаний із поняттям ‘дотримуватися своєї віри, зберігати її’, об’єднує такі фрази: *вѣ* (*при*) *вѣрѣ* *стояти*, *стояти вѣ вѣрѣ*; *вѣ вѣрѣ своєй трвати*; *вѣру держати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 146–147).

На конкретне віросповідання (східного від західного християнського богослов’я) вказують атрибутивні словосполучення *восточная вѣра* ‘православна віра’ (Ibid., с. 146); *православная вѣра*: Чаплинський, гонячи на всѣх насѣ Малоросияновѣ гонить ... и на вѣру нашу православную. XVIII ст. Вел. Сказ. 22 (КІСУЯ); *грецкая вѣра*, *грецескія вѣра* ‘православна віра грецького обряду’: Отѣ бенефиций на грецкую вѣру власне наданыхѣ, одстрыхнени не были. 1596 Арх. ЮЗР. I, I, 512 (Ibid.); Поляки... многии у них храми грецескія вѣри отняли. XVIII ст. Вел. Сказ. 9 (ІСУЯ, с. 487); *католицкая вѣра*: Абых мѣли от єдиноє святоє католическоє вѣри отступовати, а приступати до домниманыхѣ вѣрѣ, то єст ересей. XVI ст. Катех. 68; *латинская вѣра* ‘християнська віра західного обряду’: И в тыи народы Латинская вѣра влѣзла. XVII ст. Копист. Пал. 996; *римска вѣра* ‘християнська віра західного обряду’: Вѣра Римска ... зѣ Швеції ..., знову была тамѣ принята и впрѡваджена. XVIII ст. Вел. Сказ. 247 (КІСУЯ).

² Умовні скорочення цитованих джерел з ІСУЯ та КІСУЯ див.: (ІСУЯ, с. 9–23).

Полемічні тексти та джерела ділового стилю фіксують із семантикою ‘зберегти свою віру’ такі двочленні («іменник + дієслово») фразеологічні одиниці, як *вѣру заховати* і *вѣру соблюсти* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 147).

Семантичними компонентами ‘запровадити віру’, ‘привести (когось) до віри’, ‘приймати певну віру’ об’єднані двочленні («дієслово+іменник») та тричленні («займенник+іменник+дієслово») фразеологічні конструкції, які, як засвідчує словникова стаття **ВѢРА** у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.», трапляються в літописах та в текстах художнього, публіцистичного й релігійного стилів: *давати (дати) вѣру* ‘запровадити певну віру’; *до вѣри привести* ‘заманити, втягнути’; *до вѣры приходити* ‘приймати (прийняти) віру’; *на вѣру пристати* ‘(обрати собі певне віросповідання) перейти в певну віру’; *приняти вѣру* ‘прийняти віру’ (Ibid.).

Негативну семантику ‘відступити (відступати) від своєї віри’ репрезентує словосполучення *вѣры отступити* та синтаксичний варіант *отступити (отступати) отъ вѣры* (Ibid.).

Богословським і є значення ‘(віровчення, його основи і догмати) віра’, яке у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчено у світських і в релігійних текстах (Ibid.).

Релігійну семантику досліджуваної лексеми фіксуємо і в українській мові XIX–XXI ст.; напр.: *віра* ‘віра; вірування; сповідання’ (Б.-Н., с. 78); *віра* (Жел. I, с. 106); *віра* ‘віра, релігія’ (Гр. I, с. 239); *віра* ‘дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв’язок з Богом’ (СУМ-20); див. ще в діалектах: *віра* ‘віросповідання’; *погана віра* ‘еврей’ (ГС, с. 141); *віра; піти в ікус віру* ‘змінити віросповідання’ (Гнатишак, с. 88).

Як синонім до слова *вѣра* в реєстрі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» виявляємо похідний іменник *вѣрованьє* ‘віра, вірування, віросповідання’: Не явно ли всему свѣту есть, яко только в папину главу и насильство вѣрованью согласни твои латынники суть, а в плодоношению христианства от всѣх язык латынский род и вшетечнѣйший, нестаточнѣйший и гордѣйший есть! 1600–1601 Виш. Кр. отв. 180 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 156).

Писемні пам’ятки XVI–XVIII ст. задокументували низку дериватів абстрактного слова *вѣра*, що виявляють богословсько-релігійні значення; напр.: багатозначне відсубстантивне дієслово *вѣрити* (із суфіксом -и-) та фонетичні варіанти *верыти* і *вирити*, що відбивають живомовні риси (змішування *ы* та *и*; вживання *е* на місці наголошеного *ѣ*; вимова *ѣ* як *и*), мали два богословських значення: ‘дотримуватися релігійних поглядів, бути релігійним’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 151; ІСУЯ, с. 487); ‘сповідувати яку-небудь релігію’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 151). Див. ще відсубстантивне дієслово із суфіксом -ова- – *вѣровати*, що означає ‘бути релігійним, вірити в існування Бога’ (Ibid., с. 157; ІСУЯ, с. 488).

На позначення людей, які віддані церковному вченню і сповідують релігійні канони, засвідчуємо низку похідних. Наприклад, багатозначний прикметник *вѣрный (вѣръный)*, який ще в старослов’янській мові (стсл. *вѣрънь*), окрім світських абстрактних значень ‘правильний; вірний; правдивий; достовірний; вірний’, розвинув спеціальне богословське ‘віруючий’ (гр. *πίστος*) (ССЯ I, с. 379–380), в українській мові XVI–XVIII ст. функціонував зі спеціальним значенням ‘який визнає, сповідує догмати певної віри, релігії’ і мав вузькі жанрові рамки використання – твори релігійної й полемічної літератури (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 155; ІСУЯ, с. 481).

У текстах ділового, художнього і релігійного стилів слово *вѣрный (вѣръний)* задокументовано також і у функції іменника – ‘той, хто визнає догмати певної

віри, релігії’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 155–156). Зазначимо, що субстантивацию схарактеризованого слова відбивають найдавніші різножанрові пам’ятки київського періоду (СДРЯ II, с. 303; СлРЯ I, с. 92).

Церковнослов’янський дієприкметник (із суфіксом *-ющ-*) *вѣрующий* (що відповідає гр. *πιθανός*) (Бончев I, с. 124) та його східнослов’янський відповідник *вѣрующий* (*верующий*) в староукраїнській мові виступали у функції іменника із семантикою ‘той, хто визнає існування Бога, релігійна людина’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 157); Арменове зле вѣруючи ... вливають тылко въ чашу вино, а воды не вливають. XVIII ст. Собр. Прип. 19 (КІСУЯ).

У євангельських і полемічних текстах XVI–XVII ст. у функції іменника вжито активний дієприкметник *вѣровавший*, що реалізував богословське значення ‘той, хто визнає існування Бога; релігійна людина’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 156).

У писемних пам’ятках досліджуваного часу фіксуємо вживання лексем-комполітів із богословською семантикою. Наприклад, із компонентом *благо-* виявлено субстантивованій церковнослов’янсьм *благовѣрный* (*благочестивый*) ‘людина, яка додержується приписів релігії’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 94), успадкований із старослов’янської мови (стсл. *благовѣрънь*) як семантична калька гр. *εὐσεβής* (ССЯ I, с. 93).

Із компонентом *право-* різножанрові тексти фіксують церковнослов’янські синоніми *правовѣрный* ‘який дотримується догматів певної віри, релігії’ (стсл. *правовѣрънь*, калька гр. *ἰρθόδοξος*) (ССЯ II, с. 241) та *православный* (стсл. *православънь*, калька гр. *ἰρθόδοξος*) (Ibid.): И общии человѣкъ правовѣрныи воспомянание творит смерть погребение и воскресение от мертвых тыми освященными брашны. Крилос, 1586 MCSL I-1, 134; нѣмъ пристѣитъ; правовѣрнымъ христіанѡ(м) ... показовати радѡсть нынѣшнегѡ дна. Чернігів, 1646 Перло 63 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Чительнику православный, который в науках не бѣглий, а хочешъ ... зрозумѣти ... без великой працы ... прочти ... сию книгу. XVI ст. Пер. Иссл. и Мат. 107; За позволеніемъ и благословеніемъ православного пастыря нѣшого ... порядки на Артыкулы раздѣливши прикладомъ иншихъ братствъ сами на себе оухваляемъ и заховати обѣцуюемъ. 1651 Стат. Полоцк. Бр. 4–5 (КІСУЯ).

Із коренем *вѣр-* поширеними в староукраїнській мові були композити, які розвинули негативні богословські значення, зокрема: *двовѣрецъ* ‘той, хто дотримується одночасно двох релігій, вір’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 200); *зловѣрникъ* (калька гр. *ο αρετικός*) (Бончев I, с. 176) ‘відступник, грішник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, с. 7); *зловѣрный* (калька гр. *αρετικός*) (Бончев I, с. 176) ‘неправедник, грішник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, с. 7); *иновѣрникъ* (*иновѣрникъ*) (калька гр. *ο αρετικός*) (Бончев I, с. 213) ‘іновірець’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, с. 138); *иновѣрный* (калька гр. *αρετικός*) (Бончев I, с. 176) ‘іновірець’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, с. 138); *маловѣрный* (*маловірний, маловѣрний, маловѣрень*) (калька гр. *ο λυόπιστος*) (Бончев I, с. 266) ‘маловір, недовірок’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 30); *маловѣръ* (калька гр. *ο λυόπιστος*) (Бончев I, с. 267) ‘маловір, недовірок’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 30). Див. ще: *маловѣрис* (*маловѣріє*) та *маловѣрство* (Ibid.).

Українська мова зі старослов’янської успадкувала складну лексему *православіє* ‘православ’я, справжня віра’ (стсл. *православіє* – калька гр. *ἰρθόδοξία*) (ССЯ III, с. 241); див. у текстах: ω(т)щепе(н)цами стаю(т)са. и православіє з ѣрети*чество(м) мѣшають. Вільна, 1596 Зиз.Каз. 21; діавол межи Русю забѣгалъ, абы православіє не коренилося. Львів, 1605–1606 Перест. 50; И

Петръ Могила ... за поводомъ власной воли моеї // хотачи забѣчи такъ великой оутраты, и хотачи отъ православїа заблѣдшихъ подыскать, оумыслилемъ фѣндовать школы. Львів, 1631 ПВКРДА II-1, 93–94 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Горливымъ моимъ къ православію сердцемъ соболѣзную. XVIII ст. Літ. Вел. III, 567 (КІСУЯ). Окрім того, слово *православіє* засвідчено із семантикою ‘один з трьох (поряд з католицизмом і протестантизмом) головних напрямів у християнстві’: а иные православіє вѣшемъ покинувѣши до разныхъ сектъ (что са бѣже пожа(л)) бѣгъ ме(р)зскихъ преклонили не то(л)ко свѣцкіє, але и дѣхвныє. Городок, 1649 ПВКРД I-1, 151 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Семантику композита *православіє* розширюють і удокладнюють також окремі прикметники-конкретизатори *восточный* ‘який підтримує, сповідує православну віру; стосується православної церкви’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, с. 247) та *греческий* ‘який підтримує, сповідує православну грецьку віру’: Православіє греческое ... у взгорду пришло. 1600 Ак. ЗР. IV, 205 (КІСУЯ).

У тексті ділового стилю засвідчуємо стійке словосполучення *православиа недѣля*, яке в богослужбовій практиці Східного обряду вживається на позначення ‘перша неділя Великого Посту’: Поне(ж) и православиа не(д)ля є(ст), да бы его гдѣ ва(м) дарова(л) Львів, 1607 ЛСБ 408 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Див. ще в сучасній богослужбовій літературі: *Неділя I посту, православія* (МПП, с. 666); *Після літургії здійснюється співання неділі Православ'я* (Індикт., с. 17).

У різножанрових староукраїнських творах значною кількістю фіксацій представлений церковнослов'янський композит *благочестіє* (*благочестія, благочестіє*) із семантикою ‘православна віра, православ'я’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, с. 108; ІСУЯ, с. 97), що за походженням є старослов'янською калькою (стсл. *благочѣстїє*) з гр. εὐσεβεία (ССЯ I, с. 108).

У ході історичного розвитку церковнослов'янської лексики, суфікс *-іє-* (*-іє-*) зазнав асимілятивних процесів, унаслідок чого досліджуване слово набуло форми *благочестє* ‘православ'я’ (Жел., с. 32). У сучасній українській літературній мові нормативною стала форма *благочестя*, що виражає релігійне значення ‘істинне шанування Бога, прийняття Божих істин і виконання заповідей; побожність, набожність’ (СУМ-20).

Досліджувані писемні пам'ятки з богословською семантикою широко демонструють словотвірне гніздо з коренем *крест-* (*хрест-*).

Багатозначна лексема *крестъ* (*крест, крестъ*), яку через посередництво старослов'янської мови запозичено з гр. Χριστός ‘Христос, буквально помазаник’ (ЕСУМ VI, с. 209), у староукраїнській мові, окрім церковно-обрядових значень ‘молитовний жест християн’, ‘обряд на знак прилучення людини до християнської церкви, хрещення’, розвинула суто нове богословське – ‘сповідання християнства, віра’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 101).

Архаїчний за структурою і церковнослов'янський дієприкметник *крещеный* (< *крестити*, що відповідає гр. βεβαπτισμένος) (Бончев I, с. 245), який релігійні й полемічні тексти XVI – I пол. XVII ст. документують у значенні ‘такий, що сповідує православну віру, хрещений’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 105).

На означення людини за її віросповіданням у писемних пам'ятках досліджуваного періоду часто фіксуємо іменник *християнинъ* (*хрістіянинъ*) ‘той, хто визнає християнство, християнин’, який через церковнослов'янську мову запозичено з гр. χριστιανός ‘християнин’, що походить від Χριστός буквально ‘помазаник (Божий)’ (ЕСУМ VI, с. 211); (дет. про перехід *хр-* в *кр-* див. [Рудницький 1988–1989, с. 577–586]). Наприклад: А тело мое грешное, будь

который хрестиянинъ або панъ татаринъ, въ землю где погребеть, за то ему ... Богъ милостивый милосердые заплатитъ. 1577 Арх. ЮЗР. I, I, 69; Анѳропопаѳось, си ест Книга Живота или катологъ, помынаемыхъ во вѣри и чтности живущихъ а во блгочестіи оусопшихъ православныхъ ктитореи блгодѣтелей и прочиихъ Хрстіанъ. 1669 Отч. Пер. Жит. 22; Хрстіянина ничто не вредитъ. XVIII ст. Іер. Мих. 238 (КІСУЯ). Див. ще суфіксальні деривати: *хрстіянство* (*хрстіанство*) ‘хрстіянство’: Або не она (церковъ) естъ маткою всего хрстіянства, або не Іерусалимъ естъ головою, по Господѣ Бозѣ, всего свѣта. XVII ст. Крон. Боб. (др.) 322; Писалемъ до него Семена Палгя ... аби такого дѣла ... всему хрстіянству шкодливого чинити не важился. XVIII ст. Літ. Вел. III, 221 (Ibid.); *хрстіянський* (*хрстіянський*) ‘пов’язаний з хрстіянством’: Невѣрные жидове бахуръчики, ... на взгарду закону и виры хрстіянское каменемъ метали. 1590 Арх. ЮЗР. I, I, 266; Наука хрстіянская ... зложоная ... барзо простою мовою. XVII ст. Єв. Реш. 1; В бѣдной болѣзни его [Дан. Торянського] ... принялъ ... исповѣдь хрстіянскую. 1754 Укр. ист. м. 30 (Ibid.).

У ділових пам’ятках поняття ‘хрстіяни’ виражене атрибутивним стійким словосполученням *люде хрстіянские* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, с. 176).

У досліджуваній період часто вживаною була лексична мікрогрупа, яка пов’язана із католицизмом – одним із основних (поряд з православ’ям і протестантизмом) напрямів у хрстіянстві (РС, с. 153).

Стійкістю значення характеризується іменник *католикъ* ‘католик’, який через посередництво польської мови запозичено з латинської; слат. *catholicus* ‘загальний, всеохоплюючий; (церк.) католицький, правовірний’ походить від гр. *καθολικός* ‘загальний; (церк.) правовірний’ (ЕСУМ II, с. 405). Світські твори XVI–XVIII ст., зокрема ділового, публіцистичного, наукового стилів (рідше літописи), зі семантикою ‘католик’ фіксують кілька графічних варіантів: *католикъ*, *кафоликъ*, *каѳоликъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 62); Суть католици, то естъ унѣяти, церкви Римской послушни, якоже въ Польши Базилияни. XVIII ст. Гр. Барск. II, 48 (КІСУЯ).

Оказіонально засвідчено родовий корелят – *католичька* ‘католичка’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 63). Окрім того, паралельно із названими термінами в українській мові досліджуваного часу формувалися похідні, які характеризуються розгалуженою фонетичною й орфографічною варіантністю: *католицький* (*католицькій*, *католицький*, *католицький*, *каѳолицький*, *каѳолицькій*, *каѳолицький*, *каѳолицький*) 1) ‘(який стосується католицизму) католицький’; 2) ‘соборний, вселенський’ (детально див.: (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 63); *католицтво* (*каѳолицтво*) ‘католицтво, католицизм’ (Ibid.); *католический* (*кафолический*, *каѳолический*, *каѳолический*) 1) ‘(який стосується католицизму) католицький’; 2) ‘соборний, вселенський’ (Ibid.).

До активного лексику староукраїнської мови відносимо групу слів із коренем *латин-*; напр., багатозначне слово *латинникъ* (*латиньникъ*, *латинникъ*) (< *латинь* – від лат. *latinus* ‘латинський’) (ЕСУМ III, с. 200–201) маніфестувало сему ‘католик’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 242). Див. ще дериват *латинський* (*латинський*) ‘католицький’ (Ibid., с. 243). Пор. в українських лексиконах XIX–XX ст.: *латинник*, *латинський* (Жел. I, с. 398); *латинник* 1) ‘латинянин’; 2) ‘католик’ (Гр. II, с. 347).

У пам’ятках XVII ст. на позначення католика ще вживався термін *латинь*, що згодом вийшов з ужитку (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 243).

До реєстру «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» зі значенням ‘поборник католицизму’ введено композити *латиномудрствующий* та *латиномудруючий*, які спорадично трапляються у полемічних текстах і які не увійшли до активного лексику української мови (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 242–243). Див. ще композит *латыномудрие* ‘католицьке віровизнання, католицизм’ (Ibid., с. 244). Зазначимо, що абстрактні композити здебільшого мають книжний характер і зазнали впливу церковнослов’янської мови, характерні для творчості відомого полеміста І. Вишенського. Л. Полюга про абстрактну лексику І. Вишенського зауважив таке: «це складні або префіксальні новотвори категорії абстрактності, що могли виникати або на основі народної мови, або як наслідок калькування» [Полюга 1991, с. 139].

Об’єднання православної церкви з католицькою позначається терміном *унѣя* (*унѣа*, *унія*), який через посередництво польської мови успадкований українською мовою з народної латини; нар.-лат. *ūnīb* ‘єдність’ зводиться до лат. *ūnus* ‘один’ (ЕСУМ VI, с. 36–37). Досліджуване слово документують здебільшого полемічні твори та літописи: Вы, священницы благочестивии ... пытаете многократне, что есть унѣа и якій пожитокъ приносить християномъ. бл. 1626 Кир. Н. 9 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Унѣя ... аби предъ ... своихъ роговъ не возносила. XVIII ст. Літ. Вел. I, прил. 49 (КІСУЯ).

Із суфіксом *-ат* (*-ят*), що позначав «назви осіб за належністю до певної організації» [Білоусенко 1993, с. 178], фіксуємо полонізм *унѣать* (*унѣать*) (< пол. *uniat*) ‘уніат’ (Фасмер IV, с. 163): Також и насъ и васъ ловять лагодне латинници и унѣатью. 1626 Кир. Н. 9 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Суть католици, то есть унѣяти, церкви Римской послушни, якоже въ Польши Василияни. XVIII ст. Гр. Барск. II, 48 (ІСУЯ, с. 60). У сучасній українській літературній мові збереглося слово *уніат* (СУМ X, с. 449).

Однозначним в українській мові XVII–XVIII ст. був і дериват *унѣть* (*унить*) ‘уніат’: на устрашеніи, въ царскихъ дверехъ ставши съ келихомъ, единъ попь унѣтъ и почекаль поки скончили крылошане причастень. 1626 Кир. Н. 15; самии панове унити... справи наши вытаючы, ... и въ нивечь обертали, а курьсь справедливости светой не доходиль. Луцьк, 1648 АрхЮЗР1/VI, 817 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Они тилко до справъ между унѣтами и не унѣтами власне, а не до иншихъ належати будут. XVIII ст. Літ. Вел. II, 244 (КІСУЯ). Свою семантику ‘уніат’ слово зберегло в українському діалектному мовленні XIX – поч. XX ст.: *уніт* ‘унит’ (Жел. II, с. 1011); *унит* ‘уніат’ (Гр. IV, с. 341).

У полемічних текстах задокументовані полонізми *папѣста* (< папа < лат. *pāpa*) (ЕСУМ IV, с. 281), *папежъ* (*папѣжъ*) і *папежникъ* (< папез < лат. *papa*) (Ibid.), які, на думку М. Худаша, «виступають як лайливо-зневажливі назви католиків та уніатів» [Худаш 1961, с. 135]: мусили папезу, // яко Богу, услуговати, и правое стрымя коли папезъ на конь уседаетъ держати. 1582 Посл. до лат. 1130–1131; в соборной церкви вашой, где есте в той згодѣ вашой первую литургию, з папезниками змѣшавшися, служили, сталося вам вино в келиху вашем водою. Львів, 1605–1606 Перест. 44 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Безъдушъникъ есть и вашъ отецъ, римскій папѣжъ, духа не имаеть правдивого. XVIII ст. Іер. Мих. 268; И такъ опасуюсь, дабы папѣсти не подголили, ибо где монаха попадут, то голят на чотирѣ страны, а послѣ отсилають у Радомисля у свою катедру. XVIII ст. Листи Конт. 19 (ІСУЯ, с. 547).

Зневажливими були також слова-покручі *манѣя* (*манія*) ‘унія’ і *манѣта* ‘уніат’, які виникли як нові в цей час терміни на позначення унії та її прихильників і заступників (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 49).

На позначення основних постулатів релігійного вчення в староукраїнській мові вживали запозичений через польську мову латинізм *артикуль* (*артькуль*) (< ст.пол. *artykul*, ст.ч. *artykul*, лат. *articulus*)³, який у своїй багатозначній семантичній структурі містив семантику ‘догма, догмат, положення релігійного вчення’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 129). Окрім цього, у межах цього значення укладачі історичного словника із значенням ‘догма’ виділяють стійке словосполучення *артикуль вѣри, вѣры артикуль* (Ibid.); Тіи євангелісти засвѣдчили артикуль *вѣры нашеа*. XVIII ст. Науки парох. 119 (ІСУЯ, с. 34).

Тексти різних стилів і жанрів зазначеного періоду документують лексему *законь* < псл. *zakonъ* ‘закон’, пов’язане з *zачѣти* (<**zaken-*) ‘почати’, *копъ* ‘край (початок, кінець)’ (ЕСУМ II, с. 227), яка на основі свого первісного основного значення ‘закон; загальне правило’ розвинула похідне богословське – ‘віра, віровизнання’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 66).

Виникнення і зародження різних світових релігій зумовило появу на синтагматичному рівні низку субстантивних словосполучень на позначення числених напрямів віросповідувань зі стрижневим словом *законь*, а саме: *законь бесурманский* ‘мусульманство’; *законь римский* (*рымский*) ‘католицьке віровизнання’; *законь хрестіянский* ‘християнство’; *божій закон* ‘християнство’ (Ibid.); *греческий законь*, *законь греческий* ‘православне віровизнання’ (Ibid.; КІСУЯ) та ін.

У цей же період лексема *законь* (*законь*, *закунь*) також широко функціонувала із спеціальною богословською семантикою ‘сукупність догм і правил якої-небудь релігії’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 67).

Окрім цього, в історичних словниках зареєстровано різноманітні лексико-семантичні моделі стійких словосполучень з компонентом *законь*, які акумулюють у собі богословську семантику ‘догма, закон якої-небудь релігії’. Наприклад, автори «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» подають понад 10 таких словосполучень: *законь благодати* ‘Новий Завіт (Заповіт)’; *законь божий* (*божій*, *божый*) ‘(християнські догми) закон божий’ (Ibid.; КІСУЯ); *ветхий законь*, *законь ветхій* ‘Старий Завіт (Заповіт)’; *законь господа нашего* ‘(християнські догми) закон божий’; *законь господний* ‘(християнські догми) закон божий’; *законь духа святого* ‘(християнські догми) закон божий’; *законь жидовский* ‘тора’; *законь Ласки* ‘Новий Завіт (Заповіт)’; *законь миисеовъ* ‘П’ятикнижжя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 67); *законь новий*, *новий законь* (*законь*) ‘Новий Завіт (Заповіт)’ (Ibid.; КІСУЯ) та ін. До негативно конотованих фразем належить субстантивоване словосполучення *свинский законь* ‘папізм, католицизм’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 68).

Високу частотність вживання мали й різні деривати, це, зокрема суфіксальний іменник *законникъ* (*законникъ*, *законнікъ*, *законьникъ*) ‘(знавець і тлумач релігійних законів) законник’, який мав вузьку стильову сферу поширення – здебільшого релігійні твори (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 62); церковнослов’янський композит *законоучитель* ‘(знавець і тлумач релігійних законів) законовчитель, законник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 66), який є старослов’янською (стсл. *законооучитель*) семантичною калькою гр. *νομοδιδάσκαλος* (ССЯ I, с. 643); складний субстантивний прикметник *законноученный* ‘(знавець і тлумач

³ С. Гриценко дотримується думки, що ця лексема була безпосередньо запозичена з латинської мови, оскільки вона була відома українській мові задовго до першої фіксації в польських пам’ятках [Гриценко 2011, с. 146].

релігійних законів) законник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 63). Див. також: *законный* '(який стосується релігії, віросповідання)' (Ibid.).

XVI–XVII ст. – період виникнення Реформації – національно-визвольного та суспільно-політичного руху у Європі, завдяки якому утворюються національні церкви, виникає протестантизм і різні релігійні течії й вчення (РС, с. 81). У писемній мові староукраїнської доби засвідчено різноманітні найменування представників і послідовників сект.

Із значенням 'релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви' в тогочасних різножанрових текстах побутувала лексема *секта*, запозичена з латинської мови (лат. *secta* 'учення, напрям, школа', пов'язане із *sequor* 'іду слідом'; виведення від лат. *secāre* 'різати') і має відповідники в інших слов'янських мовах (р., бр., болг, м. *сѣкта*, п., ч., слц., вл., *sekta*, схв. *сѣкта*, слн. *sékta*) (ЕСУМ V, с. 207); напр.: многие ... до rozmaityхъ сектъ утекають. Вільна, 1599 Ант. 583; То ест первое: отъ вызнание вѣры собору Никейского: "Вѣрую во единого бога", отдѣляючи отъ гѣретицтв и ихъ самовымышленныхъ сект, ... показуючи, яко римский костел, ... на добромъ и неподвижномъ фундаментѣ правовѣрия стоит. 1600–1601 Виш. Кр. отв. 171 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Безвѣрникове вси, которіи не обратятъ ся отъ своѣй секты римляне. XVIII ст. Іер. Мих. 289 (КІСУЯ).

Суфіксальний дериват *сектаторъ* – представник певної секти: хотячи теды всему свѣту шказати шного ревность по Христѣ и исти(н)не его, стараю(с) вперѣ(д) ниж што и(н)шого водлѣгъ шста(т)нѣе воли его розмову ш(т) блаженного противу схизматикомъ и прочиимъ сектаторомъ написанѣю в дрѣкѣ по кгре(ц)кѣ и по рѣскѣ пѣсти(ти). Острог, 1607 ЛСБ 372 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Термін *сектатор* 'сектант' зберігся в сучасному російському лексиконі (ССРЛЯ XIII, с. 590).

Серед конкретних найменувань представників, прихильників чи послідовників релігійних вчень в досліджуваних історичних словниках та їх картотеках виявляємо такі: *аріанинь* (*ариянинь*, *арианинь*, *аріанінь*, *аріянинь*, *аріанинь*, *арыянинь*) '(послідовник учення Арії) аріанин' і родовий корелят *ариянька* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 126); *гермианинь* '(послідовник однієї із гностичних сект) герміянин' (Ibid. V, с. 206); *гермоніанинь* '(послідовник однієї із гностичних сект) гермогеніанець' (Ibid.); *донатисты* '(члени християнської секти донатистів) донатисти' (Ibid. VIII, с. 127); *манихеи* '(послідовники релігійного вчення маніхейства) маніхейці' (Ibid. XVII, с. 47; *манихейчики* (*манихейчики*) '(послідовники релігійного вчення маніхейства) маніхейці' (Ibid.); *македоняне* (*македоніане*) '(представники павликанської секти в Македонії) македоняни' (Ibid., с. 17); *евангеликъ* '(послідовник одного з реформатських вчень) євангеліст, протестант' (Ibid. IX, с. 52; ІСУЯ, с. 877); *савелиянинь* 'прихильник вчення Савелія': Теды съ тое мѣри rozmaитеся // менують: называютъ се ариянами, отъ нечестиваго оного Арія, иншии зась Савелиянами, отъ иншого геретика оного Богомъ проклятого Савелія. Єгипет, 1602 Діал. 52–53 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та ін.

Отже, назви, пов'язані з релігійними вченнями та віросповіданнями, – важлива підсистема української богословської лексичної системи, яку широко репрезентують різностильові тексти XVI–XVIII ст. Значний відсоток досліджуваної лексики становлять запозичення з церковнослов'янської, які переважно є семантичними кальками з грецької, а також із латинської та польської мов. Історична доля цих слів не однакова. Здебільшого ці найменування збереглися в сучасній українській літературній мові. Окремі – архаїзувалися або збереглися в діалектах.

ЛІТЕРАТУРА

Бібла, С. В. (1997). *Склад, структура й шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Білоусенко, П. І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ, 215 с.

Бочарова, І. В. (1999). *Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 17 с.

Ворона, І. І. (2014). *Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Гошовська, О. В. (2016). *Структурно-семантична та етнокультурна репрезентація концепту «віра» в українській мовній картині світу*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Гриценко, С. П. (2011). *Лексичні латинізми в українських текстах кінця XVI–XVII століття*. Київ, 367 с.

Ковтун, А. А. (2006). *Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексичі (на матеріалі художньої прози ХХ ст.)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Лесів, М. (2016). Фонетичні особливості віршів та передмов Памви Беринди. [У:] Лесів, М. *Українська літературна мова XVII–XVIII століть*. Зібрані праці. В. Пилипович (підг. до друку). Перемишль, с. 71–98.

Мирончук, О. Я. (2014). *Назви чинів святості в історії релігійного стилю української мови*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Осінчук, Ю. В. (2009). *Історія української богослужбово-обрядової лексики*. Київ, 176 с.

Осінчук, Ю. (2019). Релігійна лексика в українських пам'ятках XVII–XVIII ст. (на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка). [У:] *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка*. П. Гриценко, Н. Хобзей (відп. ред.). Львів, с. 318–340.

Передрієнко, В. А. (1979). *Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі*. Київ, 144 с.

Пишна, Н. І. (2016). *Назви піснеспівів в українській мові: синхронно-діахронний аспект*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 18 с.

Піддубна, Н. В. (2000). *Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 19 с.

Полюга, Л. М. (1991). *Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.* Київ, 238 с.

Пуряєва, Н. В. (2001). *Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Рудницький, Я. (1988–1989). Семантика «хреста» й «хрищення». [У:] *Ювілейний збірник праць Наукового конгресу у 1000-ліття Хрищення Руси-України*. В. Янів (ред.). Мюнхен, с. 577–587.

Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ, 164 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б.-Н. – Білецький-Носенко, П. (1966). *Словник української мови*. В.В. Німчук (підгот. до вид. і вступ. стаття). Київ, 422 с.

Бончев – Бончев, А. (2002, 2012). *Речник на църковнославянски език*. Борян Христов (ред.). София, т. I–II.

Гнатишак – Гнатишак, Ю. (2017). *Слова з Болехова*. Співавтори-лексикографи: О. Сімович, Н. Хобзей (відп. ред.), Т. Ястремська. Львів, 636 с.

Гр. – *Словарь української мови (1907–1909)*. У 4 т. Б. Грінченко (ред.). Київ.

ГС – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т. і Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Львів, 668 с.

ГРС – Вейсман, А. Д. (1991). *Греческо-русский словарь*. Репринт V-го издания 1899 г. Москва, 1370 с.

- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* (1982–2012). У 7 т. О. С. Мельничук (ред.). Київ, т. I–VI.
Жел. – Желехівський, Є. і Недільський, С. (1885–1886). *Малоруско-німецький словар*. У 2 т. Львів.
Індикт. – *Індиктiон. Український православний церковний календар-альманах. 2020 р.* Львів, 99 с.
ІСУЯ – *Історичний словник українського язика* (1930–1932). Є. Тимченко (ред.). Харків; Київ, т. I, вип. 1–2.
КІСУЯ – *Картотека «Історичного словника українського язика»*. Є. Тимченко (ред.). Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).
КСУМ^{16–17} – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).
МПП – *Прийдіте поклонімся. Молитовник* (2005). 5-те вид., виправл. Львів, 988 с.
РС – *Релігієзнавчий словник* (1996). А. Колодний і Б. Лобовик (ред.). Київ, 392 с.
СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* (1989–2013). В 10 т. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько (ред.). Москва.
СлРЯ – *Словарь русского языка XI – XVII вв.* (1975–2008). Москва, вып. 1–28.
Ср. – Срезневский, И. И. (1893–1912) *Материалы для словаря древнерусского языка*. Санкт-Петербург, т. I–III.
ССРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка* (1948–1965). В. Чернышёв (ред.). Москва, т. I–XVII.
ССЯ – *Словарь старославянского языка* (2006). Репринт. изд-е. В 4 т. Санкт-Петербург.
СУМ – *Словник української мови* (1970–1980). В 11 т. І. К Білодід (ред.). Київ.
СУМ-20 – *Словник української мови*. У 20 тт. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=14649&page=476> (дата запиту: 29.12.2020).
СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (1994–2017) Д. Гринчишин, М. Чікало (відп. ред.). Львів, вип. 1–17 (видання не завершене).
СУМДж^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел* (1994). Д. Гринчишин (відп. ред.). Львів, 329 с.
Фасмер – Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка*. Москва, т. I–IV.

Подано до редакції 14.01.2021 року
Прийнято до друку 12.02.2021 року